

„...munkálkodni, hogy az embereket boldogabbaknak hagyjuk,
mint találtuk”

*Tudományelméleti modellek és tudományszervezési hagyományok
a Magyar Tudományos Akadémia alapításában**

“...to work to leave people happier than we found them”
*Scientific Theory Models and Traditions of Scholarly Organization
in the Founding of the Hungarian Academy of Sciences*

Kecskeméti Gábor

az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor, ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézet, Budapest;
egyetemi tanár, Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc
kecskemeti.gabor@abtk.hu

Összefoglalás

A Magyar Tudományos Akadémia 200 évvel ezelőtti megalapítását megelőzően, majd működésének első évtizedeiben is közéleti viták tárgya volt, hogy az új, nemzeti intézménynek a magyar nyelv kiművelését, tudományos használatra alkalmassá tételét és az ezt elősegítő irodalmi tevékenységet kell-e elsősorban támogatnia, vagy gyorsabb hatást elérni képes, praktikusabb, a ráfordított költségek mielőbbi megtérülését biztosító, a gazdaság, a társadalom közvetlen hasznát szolgáló intézményre volna-e szükség. E tudományelméleti és tudományszervezési viták a nemzeti érzések korát megelőző, kora újkori, a Magyar Királyságban is jól ismert álláspontokban gyökereztek. A humanizmus a klasszikus antikvitás szövegeinek zárt korpuszát történeti alapon, professzionális filológiai módszerekkel értelmező célkitűzésével szemben a ráfizetés a gyakorlati célokra jól használható értelmiség hatékony és rentábilis kiképzését biztosítani képes tankönyvi kompendiumokat népszerűsítette. De az auktor-kommentár műfaja is népszerű ismeretátadási módszer maradt, s az Akadémia megalapítását megelőző, tudós társaságot létrehozni kívánó tervezetek ismétlődően szorgalmazták, hogy a tudós közösség feladata többek között kommentált auktorfordítások elkészítése legyen, hogy azokból praktikus ismereteket lehessen meríteni. Két olyan cél olvadt itt össze, amelyeket a 19. században egyaránt képviselt a Magyar Tudományos Akadémia: a praktikus ismeretek az emberi tudás gyarapítását és a nemzet fejlesztését, erősítését szolgálták – de magát a nemzeti közösséget és annak identitását csak a humán tudományokkal, a kultúrával együtt teremthették meg.

Abstract

Prior to the establishment of the Hungarian Academy of Sciences 200 years ago, and even during its first decades of operation, there was public debate in Hungary as to whether the new national institution should prioritize supporting the development of the Hungarian language for scholarly use and promoting literary activities to facilitate this, or whether a more practical institution was needed that would have a quicker impact, generate a rapid return on investment, and serve the immediate interests of the economy and society. These debates on scientific theory and the organization of science

* A tanulmány annak a díszelőadásnak a szövegéből készült, amely a Magyar Tudományos Akadémia 199. közgyűlésén, az Akadémia alapításának 200. évfordulója alkalmából megtartott ünnepi ülésen hangzott el, 2025. május 5-én.

were rooted in positions that had been well known in the Kingdom of Hungary in the early modern period, before the era of national sentiments. Humanism sought to interpret the closed corpus of classical antiquity texts on a historical basis using professional philological methods, while Ramism promoted compendia of textbooks that could be used to provide intellectuals with effective and profitable training for practical purposes. Nevertheless, the genre of author commentary remained a popular method of knowledge transfer and plans to establish a scholarly society prior to the Academy's foundation repeatedly emphasized the importance of preparing annotated translations of classical and modern literature to facilitate the acquisition of practical knowledge. The Hungarian Academy of Sciences in the nineteenth century represented two goals that merged here: practical knowledge served to increase human knowledge and develop and strengthen the nation, but the national community and its identity could only be created through the humanities and culture.

Kulcsszavak: alap kutatás, praktikus célú ismeretszerzés, humanizmus, rámizmus, tudóstársaság-alapítási tervezetek

Keywords: basic research, practical knowledge acquisition, humanism, Ramism, plans to establish a scholarly society

Ha valaki nyitva tartotta a szemét, a Magyar Királyságban az 1825-ös év éledező közbeszédében több olyan jelet tapasztalhatott, amelyek a tudomány iránti megbecsülést fejezték ki. Kazinczy Ferenc és Dessewffy József Kassán ekkor induló folyóiratának, a *Felső Magyar Országi Minervának* a programadó írásaként jelent meg egy akkor épp 100, ma tehát 300 éves francia szónoklat magyar fordítása (Montesquieu 1825, a fordító személye ismeretlen). A beszédet („Discours sur les motifs qui doivent nous encourager aux sciences”) a bordeaux-i tudományos, irodalmi és művészeti akadémia elnöke, Montesquieu (1689–1755) mondta el 1725 novemberében, közgyűlési megnyitóként. A hatalmi ágak szétválasztásának elvét kifejtő, s ezzel az 1848-as magyar állam megszervezésére, majd a későbbi államelméletre is máig meghatározó hatást tevő gondolkodó főműve, *A törvények szelleme* már a 18. században élénk érdeklődést keltett nálunk, s szórványos fordításrészletek itt-ott napvilágot láttak belőle, noha csak 1833-ban jelent meg egészében magyarul.¹ Szóban forgó szónoklatát azonban posztumusz kiadványban, 1796-ban publikálták először franciául, így korabeli fogalmak szerint a három évtizeddel későbbi magyar fordítás viszonylag friss tájékozódásnak nevezhető.

Montesquieu először a tudomány művelésére indító személyes indokokról beszél: a szellemi gyarapodásunk fölött érzett belső örömről, a tudás iránti szeretetről, a belé vetett bizalomról, s különösen hosszan arról a megfontolásról, hogy ez az egyetlen tartós szenvedélyünk, amely akkor is velünk marad, amikor az egyéb élvezeteinktől korunk előrehaladtával mind megfosztatunk. Ezután fejti ki, jóval kisebb terjedelemben, a tudomány közösségi hasznait: azt, hogy

¹ Montesquieu magyarországi befogadásának történetéről: Baranyai 1920; Balázs–Penke 2012.

„a’ társaság [társadalom], melynek mi is egy része vagyunk, hasznót veszen törekedésünkéből. A’ társaságos élet’ sok örömeit még sok ollyakkal szaporíthatni, a’ mellyekkel az nem bír; a’ Kereskedés, a’ Hajókázás, az Astronomia, a’ Geographia, az Orvosi-tudomány, a’ Physica, eleinknek igyekezeteik által sokat gyarapodott; nem szép szándék e, azon munkálkodni, hogy az embereket boldogabbaknak hagyjuk mint találtuk?” (Montesquieu 1825, 3)

Montesquieu írására Kazinczy sok évtizedes barátja, eszmetársa, a vele együtt öt évvel később az Akadémia első tagjai közé kerülő Kis János (1770–1846) dunántúli evangélikus szuperintendens reflektált a pesti *Tudományos Gyűjtemény* lapjain, a novemberi számban (Kis 1825b).² E lapszám utolsó írását (a következő évre szóló előfizetési felhívást) október végén fogalmazták (Thaisz–Trattner 1825), a sajtót pedig november végén hagyta el. A két időpont között, a füzet szedése közben történt meg Széchenyi november 3-i pozsonyi akadémiai felajánlása. Kis János írása még nem tudhat erről, a megjelenés időpontjában viszont ez volt az a friss szenzáció, amelynek a keretében az olvasók értelmezték.

Minthogy Montesquieu rövid szövegében a személyes kedvtelés nagyobb hangsúlyt kapott a közhasznú tevékenykedésnél, Kis Jánosnak bőven volt mivel kiegészítenie. Azt kérdezi, milyen megfontolások serkenthetnek a tudományok előmozdítására „egész polgári társaságok”-at, „egész nemzetek”-et.

„Nagyon hibáznak azok – kezdi –, kik azt vélik, hogy a’ tudományok és szép mesterségek a’ nemzet’ boldogságára és virágzására kevéssé szükségesek, ’s tsupán ingyen ’s a’ publicum kegyelméből élnek, vagy legfeljebb el is maradható ékességül szolgálnak. Sőt inkább minden tekintetben gazdagon megfizetik azok ennek mind azt, a’ mit reájok költ; ’s valóban nagyon megtsalatkoznék az a’ nemzet, melly azt gondolná, hogy a’ tudományokat ’s szép mesterségeket elősegítvén méltatlan tárgyra fordítaná figyelmét, ’s ugyan azért ezektől védelmét és pártfogását megtagadná. [...] egyik fő érdemek a’ tudományoknak és szép mesterségeknek azok a’ megszámlálhatatlan sokaságu ’s véghetetlen fontosságu új találmányok, mellyekkel általok az emberi nemzet eleitől fogva boldogíttatott, ’s most is boldogíttatik. [...] Valami az életet szépíti, nemesíti ’s könnyebbíti, mind az a’ tudományok’ munkája. [...] ’S ha [...] már az is megbetsülhetetlen érdemek, hogy az életnek külső szükségait olly hathatósan orvosolják, még nagyobb mértékben kell őket betsülni, ha meggondoljuk, [...] melly hathatósan eszközlik erköltsi nemesedésünket ’s kimíveltetésünket.” [Visszaszorítják a] „tévelygéseket, balvé[leke]déseket, vad indulatokat, erőszakatételeket, szabadkényű kegyetlen uralkodásokat ’s más ezerféle vétkeket”

² Volt egy korábbi reflexiója is, amely a kassai folyóirat második negyedévi füzetében jelent meg: Kis 1825a. Kis János munkásságáról újabban: Fórizs–Kertész–Vaderna 2021. Montesquieu-nek már az 1790-es években az olvasója volt, lásd Baranyai 1920, 5.

[, amelyek mind a tudatlanságból fakadnak. Egy tudatlan balvélekedést Kis külön is cáfol:] „...a’ mi időnkben, melyly olly igen a’ kézzel fogható haszonra néz, [...] Talán azt az ellenvetést lehet várni, hogy az a’ nemzet, melyly a’ tudományokat és szép mesterségeket előmozdítja, sok haszontalan költséget veszteget reájok, melyyet más tárgyakra nagyobb nyereség’ reménye alatt fordíthatna. Mindazáltal, ha a’ dolgot jól megvizsgáljuk, könnyen meggyőztethetünk arról, hogy a’ szép mesterségek és tudományok a’ nemzetnek [...] nem tsak kárt nem tesznek, hanem inkább gazdagságát nevelik, és sokkal több nyereséget adnak, mint a’ mennyi költségbe virágoztatások kerül.” (Kis 1825b, 10–16)

A tudományok által teremtett gazdasági és társadalmi hasznok kifejtése mellett állást foglal még abban a kérdésben is, amit ma a felfedező alapkutatások és az alkalmazott kutatások mondvacsinált ellentétéként ragadnánk meg:

„Vagy talán abba kell megütköznünk, hogy sok új találmányok tsekélységeknek ’s nyomos gondolkozásu emberhez illetlen játékoknak látszanak lenni? Ezt tsak az tselekedhetné, a’ ki nem tudja, melyly kitsiny kezdetek melyly nagy dolgoknak voltak sokszor kútfejei.” (Kis 1825b, 12)

Példákat is említ:

„az eleinten tsupán kíváncsiságból vizsgált tsillagok ’s tsupán játékból forgatott magnes utóbb a’ tengeri utazóknak legbátorságosabb kalauzai lettek, ’s [...] az egy bizonyos módon helyheztetett és metszett üvegek utóbb ollyan számtalan tsudáknak világát látatták, melyeket pusztá szemeinkkel lehetetleneknek tartottunk.” (Kis 1825b, 12)

Egyes tudományterületek és tudományelméleti érdekeltségek anyagi haszonnal, közeli megtérüléssel kecsegtető, mások pusztán teoretikus vagy éppen egzotikus voltáról több száz éve folyt már ekkor a vita az európai művelődésben. Úgy tűnik, a Magyar Tudós Társaság iniciátorát, majd alelnökét, Széchenyi Istvánt is foglalkoztatták ezek a kérdések, amikor másfél évtized távlatából, 1842. évi akadémiai közgyűlési megnyitójában visszatekintett az alapításkori célokra és az azokból beteljesedett eredményekre (Széchenyi 1842; a beszédnek számos későbbi kiadása van). Azokkal a vádakkal ugyan nem számolt, amelyekkel Kis János még igen: Széchenyi tudottnak és elfogadottnak vette, hogy a tudományra és a kultúrára a nemzetnek költenie kell. Az okos pénzköltés legcélrányosabb módját illetően azonban vitában állt: azokkal vitázott, akik az Akadémia helyett gyakorlatiasabb és azonnalibb hatással kecsegtető intézményt kívántak volna.

Kétféle ellenvéleménnyel is szembenézett. Egyesek inkább a természettudományok előmozdítását tartották volna kívánatosnak. Régi polémia volt ez: a jezsuita rend feloszlata után, 1774-ben, amikor a bécsi tanulmányi bizottság azt javasolta, hogy

a Habsburg Birodalom teljes képzési rendszerének irányítását egy osztrák akadémia lássa el, az ennek megalapítására vonatkozó, végül elvetett tervet az ex-jezsuita csillagász, Hell Miksa (1720–1792) dolgozta ki („Patriotischer Plan”), azt javasolva, hogy a felállítandó akadémia hét osztálya csak a természettudományokat (csillagászat, geometria, mechanika, fizika, botanika, anatómia, kémia) foglalja magába (Csóka 1942, 30–46; Kosáry 1979, 346). A Magyar Tudós Társaságot létrehozó gondolat viszont az volt, hogy a tudományokról szóló beszéd feltételeinek megteremtése, a magyar nemzeti kultúra kiterjesztése, a nemzeti múlt feltárása, a nemzeti közpolitika jogi kereteinek megalkotása céljából az Akadémia mindenekelőtt a magyar nyelvi mozgalmat, a szépirodalmat, a bölcsészeti tudományokat és a jogtudományt karolja fel. De az ezt a főirányt helyeslők között is voltak olyanok Széchenyi szerint, akik gyakorlatiasabban jártak volna el:

„[N]em birták felfogni, a’ teendők olly hosszú sorából mikép lehete éppen egy tisztán philologiai intézetet szemelni ki előlegesen, ’s körülte annyi szorgalmi, idői és pénzi erőt úgy szólván fecsérteni el. [...] nyelvterjesztő tanodákat kellett volna [...] inkább állítani, mint philologiai tudós társaságot alkotni, tanítókat képezni inkább, kik elszélesztve a’ hon külön ajku népségei közt a’ magyar nyelvet terjeszték vala, mintsem olly intézetet szerkeszteni, melly egyedül tudósokat egyesít, ’s egyedül szógyártókat nyugpénzel” [vagy valami olyasmire, ami] „a’ gyakorlati életbe vág, például polytechnicum felállítására egyesülni [...]. Igen elérhető ennél fogva, ha sok előtt nem nagy haszoni hitelben áll Academiánk.” [s vele szemben] „bizonyára olly kitünő csábbal mutatkozik minden ollyan intézet, melly gyakorlati életre, ’s az általjánosságokból kiemelkedve egyes talpra esett specialitásokra képezné a’ magyart, mikép valósággal árnyékba esik Academiánk, ha helyébe például egy életbe vágó polytechnicumot képzelünk...” (Széchenyi 1842, 2–6)

Hogy pontosan értsük ezeknek a művelődési, tudomány- és kultúrpolitikai programoknak a különbségeit, még Széchenyi korához képest is több száz évvel visszább kell tekintenünk. Az újkori tudomány, tudományszervezés és tudományirányítás tétjeit a kora újkori tudósok tevékenysége segít megértenünk.

A 15–16. század csaknem összes tudósa mintegy két évszázadon át a klasszikus antikvitás latin és görög nyelvű szövegeinek szentelte egész munkásságát, tudományfelfogásuknak ez a filológiai munka volt a kizárólagos célképzete (Kecskeméti 2012). Az antik szövegek feltárásától, helyreállításától és értelmezésétől, vagyis a feledésbe merült tudás újjászületésétől adatok és belátások özönét várták. Ettől remélték azt, hogy meghaladhatják a maguk ideje és az ókor között általuk érzékelt köztes időszak, a középkor tudatlanságát. Magukat humanistáknak nevezték. Szorgos és elmélyült munkájuknak köszönhetően vált nyomtatásban elérhetővé az antikvitás ma általunk ismert szövegeinek jó 98%-a, elvégezték a szövegek értelmezését, eredeti, szabatos jelentésük megfejtését és magyarázatát. Érdeklődésük tehát rekonstrukciós célú, tör-

téneti jellegű volt (Meter 1984, 25). Ez a megállapítás elismerően hangzik: célképzetük történeti lehatároltsága a filológiai munka természetének megfelelő professzionalizálódás, episztemológiai stabilitás jele.

Csak hogy a humanizmus tudományos szintjének emelkedése együtt járt társadalmi közegének szűkülésével, a professzionalizálódást marginalizálódás kísérte. A humanista filológia elszigetelődésére az is elegendő ok lett volna, hogy a szakmai hozzáértés egyre magasabb fokát kívánta meg. Azonban a humanista filológiai szaktudomány normái mellett s azoktól függetlenül egyre világosabban kirajzolódtak a modern, jól szervezett, szakszerűen irányított állam szakembereivel szemben támasztott praktikus elvárások is, és ezek köszönőviszonyban is alig voltak a humanista oktatási tradíciókkal (Meter 1984, 16–17).³ A válságjelenségek a humanizmus szellemi központjaiban voltak a legnyilvánvalóbbak. Ezek közé tartozott például a leideni egyetem, ahol ellentét jött létre az irodalmi és filológiai alapozó tárgyak és a szakmai specializálódás diszciplínái között. A teológusi, jogi vagy orvosi pályára készülő hallgatók néhány hónap alatt kívánták letudni a számukra is kötelező humanista filológiai stúdiumok minimumszintjét, hogy mielőbb a későbbi hivatásuk szakismereteiben mélyedhessenek el⁴ – miközben professzoraik egész életüket antik szövegek, gyakran csak egyes szöveghelyek aprólékos értelmezésének szentelték, s szemükben ez volt a tudósi tevékenység betetőzése. Így a történeti szemléletű, az antik szövegeket magyarázó nyelv- és irodalomtanítás hallgatói érdektelenséggel járt együtt.

Az egyetemeken jó ideig kizárólag a klasszikus vagy skolasztikus szövegek, főként Arisztotelész közös olvasására épült az oktatás, módszere az auktormagyarázat, műfaja a kommentár volt. A 16. század pedagógiai reformjait kezdeményező tudósok, mindenekelőtt az anti-arisztoteléaius francia hugenotta, Petrus Ramus (1515–1572) látta először problematikusnak ezt a módszert. A magyarázott szöveg szavaihoz, beosztásához ragaszkodó, a diszciplínák legalapvetőbb összefüggéseit csak nagy nehézségekkel kifejtteni és rendszerezni képes, lassú és rossz hatásfokú eljárást kívánta felváltani akkor, amikor elkészítette számos tudományterület tudnivalóinak tankönyvi összefoglalását. Tankönyveiben épp a struktúrák makroszintjeinek, összefüggéshálózatának a felismertetésére fordította a legnagyobb gondot.⁵ Ezek voltak az európai

³ Hasonló, az antik joganyag értelmezésének, a római jog rekonstrukciójának háttérbe szorulásával járó egykorú változást ír le a jogi oktatásban Földi András (2021).

⁴ A beiratkozási számadatok világosan mutatják a folyamatot. Az 1575-ben alapított leideni egyetem fennállásának első negyedszázadában a hallgatók 53%-a iratkozott be a bölcsészkarra, míg 1650–1674 között már csupán 35%-uk, miközben a jogi karon tanulók száma enyhén, az orvosin tanulóké meredeken emelkedett. A legtöbb doktori fokozatot jogtudományból (az első 100 évben végig 50% fölött) és orvostudományból ítéltek oda (40% körül), míg a filozófiai doktorok 3% körül álltak. A leideni egyetemalapítást előkészítő elgondolások eredetileg is egyértelműen a gyakorlatiasságot szem előtt tartó szakemberképzést tűzték ki célul. Lásd bővebben Otterspeer 2001.

⁵ Összefoglaló irodalom Ramusról és a ráfizmusról: Ong 1959; 1958; Meerhoff 1986; Meerhoff–Moisan 1997; Feingold–Freedman–Rother 2001; Meerhoff–Moisan–Magnien 2005; Rigoulot 2006; Goulding 2010; Reid–Wilson 2011; Ramis Barceló 2015; Kecskeméti 2018; Knight–Wilson 2019; Farrington 2022.

oktatás első valódi egyetemi tankönyvei. Nem elemzendő szövegek, amelyek magyarázata során ismeretek adhatók elő, hanem magukat az ismereteket logikai rendjükben haladva kifejtő, tömörített összefoglalók, vagyis kompendiumok. Létrejöttükkel kiterjedt kultúraelméleti vita kezdődött, a kommentár és a kompendium küzdelme, az egy műegész hosszan tartó, minden részletre kiterjedő, kontextuális olvasása vagy a sok mű összevetéséből, előzetes tanári munkával összeállított, lexikális egyszerűséggel összefoglalt tananyag praktikus feldolgozása közötti összecsapás.⁶

A hagyományos, nagy egyetemeken nem érvényesült erős Ramus-hatás, ezek megmaradtak korábbi módszerüknél, a szövegek kommentálásánál. A leideniek vezető professzora, Justus Lipsius (1547–1606) például úgy vélekedett, hogy a rámista oktatás nem a klasszikus auktorok olvasásához elvezető útnak, hanem az azok helyébe állított célnak tekinti a kompendiumokat, ami súlyos visszaélés. Az ő szemében Ramus a művelt, tudós világ felszámolója, a technicista szakértelmiség kitenyészítője volt. Kijelentette, hogy senki sem lehet nagy ember, aki Ramust nagy embernek tartja: „Nunquam ille magnus erit, cui Ramus est magnus.”⁷ A rámizmus igazi fészkei a kisebb, új alapítású, gyakorlatiasabb képzési portfóliójú, regionális jelentőségű főiskolák vagy főiskolai szintű évfolyamokkal kiegészített gimnáziumok lettek. Funkciómegosztás ment végbe az intézmények között: a hagyományos egyetemek képezték az értelmiségi elit utánpótlását, míg a kisebb, újabb intézmények a gyakorlati tevékenységre képes szakértelmiség rentábilisabb, gyorsabb kinevelését szolgálták.⁸ Ramus hatásának németalföldi központjává sem Leiden, hanem a frízföldi, franekeri egyetem vált, William Ames (1576–1633) katedrája.⁹ A magyarországi diákok minden más egyetemnél nagyobb számban árasztották el Franekert, ahol a 17–18. század magyarországi beiratkozóinak száma a duplája a leideni adatnak (Bozzay–Ladányi 2007, 19), vagyis a franekeriek gyakorlatiasságát a hallgatói létszám, a tömegképzés visszaigazolta.

A leidenihez hasonló humanista elitegyetemek általában nem, vagy csak egy-egy kiemelkedő professzor karizmatikus hatásában találták meg a hallgatók vonzására alkalmas varázsszert. Oktatóik azonban más, közhasznú és közbizalmat keltő tevékenységgel próbálták és gyakran tudták feloldani elszigeteltségüket, biztosítani társadalmi hatásukat. Maga Lipsius például úgy menekedett meg a rámizmus gyilkos folyamataitól, hogy részint sztoikus erkölcsfilozófiája, részint politikaelmélete biztosítani volt képes számára a publicitást és elismerést. Hírneve egész Európára kiterjedt: a Magyar

⁶ A gyakorlatban ez az egyiknek a nyilvános, a gyakorlatiasabb másoknak a privát kurzusokon való használatát is jelenthette; lásd Otterspeer 2001, 328–329.

⁷ *Epistolarum selectarum centuria prima*, 89. sz.; az általam használt kiadás: Lipsius 1593, 107. A rámista kompendiumok elleni érveket lásd például Lipsius mestere, a Ramust még Párizsból személyesen ismerő, ám érett alkotói periódusát Itáliában töltő Marc-Antoine Muret (1526–1585) kései írásában: Henderson 2005, 377; vagy Németországban: Meerhoff 2006.

⁸ Friedrich 1983; Freedman 1993; Hotson 2007. Hotson nagy hatású koncepciójának veleje magyarul is olvasható: Hotson 2009.

⁹ A rámista ismeretelmélet, a *technometria* általa megalapozott rendszeréről: Sprunger 1968; Gibbs 1972.

Királyságban, a Rimay János (1570 k.–1631) által Pallas magyar ivadékainak nevezett, késő humanista tudós körben is szenvedélyes érdeklődéssel várták és olvasták műveit, s kezüket-lábukat törve igyekeztek legalább levelezés útján kapcsolatba kerülni vele (Forgách 1970; Székely 1982; Klaniczay 2001; Bene 2012). Lipsius felfogásának központi eleme volt az antik olvasmányokból meríthető ismereteknek a mindennapi élethez való praktikus hozzákapcsolhatósága, relevanciája (Grafton 1985, 639). A szabadságharcát vívó németalföldi állam vezetői is olyan tekintélyként fogadták el,

„aki [...] valódi tanácsokat képes adni az antik tudásanyag kifizetődő hasznosítására. Látszólag életidegen textológiai és filológiai munkájának, Tacitus-, Seneca-, Polübiosz-edícióinak eredményeiből megújult a korabeli hadtudomány és a nemzetközi jog, kifinomult kommunikációs technikák birtokába került a politika [...] világa.” (Bene 2024, 13)

Utóda, a hugenotta Josephus Justus Scaliger (1540–1609) ugyan eltérő véleményen volt az antik szövegek gyakorlati felhasználhatóságáról, azonban éppen ő volt az, akinek a kezén a humanista filológia teológiai jelentőségre emelkedett Németalföldön, s ezzel olyan gyakorlati tétet nyert el a mindennapokban, amilyenről a csak a szekuláris tudományokhoz hozzászóló humanista elődei nem is álmodhattak. Kronológusi működése elegendő gyúanyagot tett közzé a 17. század egészére kiterjedő felekezeti polémiaihoz (Grafton 1975; 1983; 1993). A klasszikus antikvitás filológiájának alapelvei, módszertani eljárásai a harmincéves háború idején megmerevedő felekezeti erőterben már messze nem belterjes szekuláris ügyek egy szűk humanista elit tagjai számára, hanem a szentírás-értelmezés latin, görög és héber filológiai szakértelmet kívánó műveleteivé, a bibliai filológia és hermeneutika professzionalizmusává alakulnak át.

A magyarországi iskolákra viszont messzemenő hatással volt a rámizmus. A 17. században a Magyar Királyság és Erdély nyomdáiban megjelent, a protestáns iskolák használatára szánt grammatikai, retorikai, poétikai, dialektikai, sőt matematikai tankönyvek túlnyomó része vagy Ramus tankönyveinek újranyomása, vagy az ő szellemében készült kompendium (Kecskeméti 2019). Az egyházi szónoklattanban, a dogmatikában és a valláserkölcsi tanításban ugyancsak széles körben érvényesültek a rámista nézetek, gyakran Ames műveinek átvétele vagy adaptálása révén. Az erdélyi fejedelmi székvárosban, Gyulafehérvárott működő főiskolára még Bethlen Gábor hívta meg a jellegzetesen rámista profilú herborni főiskoláról professzornak és rektornak azt a Johann Heinrich Alstedet (1588–1638), aki kevéssel korábban rámista módszerekkel hozta létre univerzális, a tudományok, sőt a mesterségek teljes körére kiterjedő, monumentális méretű enciklopédiáját.¹⁰ A neves rektor és két, szintén

¹⁰ A pánszófikus, vagyis minden bölcsesség teljességét átfogni kívánó törekvésnek a millenarista Alsted és követői számára világképi jelentősége volt, a teremtet világ közelgően várt végpusztulását megelőzően az emberi tudás és értelem a bűnbeeséskor elveszített totalitásának üdvörtörténeti jelentőséget nyerő, kozmikus visszaállítását remélték. Lásd Hotson 2000; 2020; Szentpéteri 2008.

Herbornból érkezett professzortársa évtizedekig az erdélyi kultúrpolitika meghatározó szereplője maradt. Alsted volt a példaképe annak a tudósnek, az idén 400 éve született Apácai Csere Jánosnak (1625–1659), aki először vállalkozott a tudományok hasonló összefoglalására magyar nyelven. A *Magyar encyclopaedia* rávista meghatározottsága a Magyar Tudományos Akadémia tagjai számára 1864 októbere óta ismert tény: a történelmi, törvénytudományi és bölcsészeti osztály ülésén Horváth Cirill (1804–1884), a legkorábbi filozófus tagok egyike tett jelentést Apácai Csere logikájáról, megállapítva, hogy Ramust követi.¹¹ Mai álláspontunk is az, hogy míg az enciklopédia természettudományi és történeti fejezeteiben Alstedet kivonatolja Apácai Csere, logikai fejezeteiben közvetlenül Ramus és Ames, etikai kivonatában Ames és más, a ráimizmusra építő szerzők műveit követi. A kompendiumok tehát a kora újkori magyarországi ismeretszerzés meghatározó eszközei.

De a leideni elitegyetem humanista tudóskultúrája sem maradt kisugárzás nélkül. Hogy a hatások kontaminálódtak, az jól látható Apácai Csere példáján, aki a keleti nyelvek filológiája iránt is érdeklődött, Scaliger egyik tanítványának a hallgatója volt Leidenben, amikor pedig Utrechtben a *philologia sacra* ismeretköréből állt ki nyilvános vizsgát, két Scaliger-tanítvány Biblia-értelmező munkásságára is hivatkozott (Bán 1958, 97, 129, 131). Túl a személyes kapcsolatokon, a leideni humanisták rendszerszerű módon is alapvető, hosszan tartó hatással voltak oktatásügyünkre. 400 esztendeje, 1625 szeptemberében a németalföldi egyesült tartományok Leident is magában foglaló, Holland nevű tagállama rendeletet adott ki a latin iskolák oktatási rendjének szabályozására.¹² Az ambiciózus programot leideni professzorok dolgozták ki (Spies 1995), igényes kiadványaiknak Magyarországon és Erdélyben komoly hatásuk volt. Cicero leveleit és szónoklatait a hollandiai tankönyvek átvételével jelentették meg Gyulafehérvárott, Terentius drámáit Lőcsén. Egy, a stúdiumok rendjéről szóló humanista buzdítás mindkét magyarországi kiadása, Comenius sárospataki, latin nyelvű lenyomata és Apácai Csere gyulafehérvári, magyar nyelvű párbeszéddé átdolgozott változata ugyanabból a leideni forrásból való, egy, az arab és a keleti nyelvek, majd a héber professzoraként tevékenykedő Scaliger-tanítvány szövegéből. Ugyane programból való a Heidelbergi Káté didaktikus segédanyagokkal kiegészített, váradi és szebeni latin, valamint amszterdami és váradi magyar nyelvű kiadása, az utób-

¹¹ Az ülésről, amelyet még nem az MTA mai székházában, hanem a Trattner-házban tartottak, Arany János *Koszorú* című hetilapja is beszámolt (2. évfolyam 2. félév 18. szám, 1864. október 30., 430): Apácai Csere „[...] se rendszer alkotó, se valamely átvett rendszer érvényesítője vagy terjesztője nem volt, hanem valódi eklektikus, ki [...] a logikában [...] Ramust követi. A mit írt, nem eredeti, hanem oly nyelven van írva, melyre még most is büszkék lehetünk, s ennél fogva érdemes, hogy az akadémia az ő válogatott bölcsészeti munkáit kiadja” (vö. Arany 1963, 162–163). Az itt kezdeményezett kiadás – válogatás Apácai Csere filozófiai írásaiból – 1867-ben jelent meg Horváth Cirill gondozásában.

¹² Land 1878, 92. A végrehajtás ugyan a rendelkezések tartalmi igényessége miatt nehézségekbe ütközött, de egészen 1815-ig nem jött ki hasonló hollandiai közoktatási intézkedés. A 17–18. századi oktatási gyakorlat hagyományát a 19. század igényeivel szembesítő új tanügyi rendelkezések végrehajtását egyébként szintén kevésbé örömteli tapasztalatok kísérték.

biak egészen 1870-ig a legtöbb utánuk következő magyar nyelvű Káté-kiadás min-tái. A történelem tanítására szánta a holland rendelkezés azt a szövegkiadást, amely Kolozsvárott, Tótfalusi Kis Miklósnál jelent meg, akárcsak egy igényes retorikai összefoglaló erdélyi adaptációja (Kecskeméti 2007, 121–124). Amint látható, a leideni eredetű könyvek ugyanabban a szellemi közegben terjedtek el, mint a párizsi Ramus és a franekeri Ames kompendiumai, s világosan igazolják, hogy Közép-Európából tekintve nem kommentár *vagy* kompendium, hanem kommentár *és* kompendium volt a válasz a tudás- és oktatásszociológiai kihívásokra.

A kompendiumok használata tehát sosem vált kizárólagossá, nem tették feleslegessé, és nem szorították ki a kommentárokat. Ez a kettősség valójában már Ramus munkásságában tetten érhető. A tudnivalók tankönyvekbe tömörítése nem jelentette azt, hogy Ramus megtagadta volna a klasszikus irodalmi szövegek tanulmányozását. Tömörebbet és használhatóbbat igyekezett alkotni például Cicero retorikaelméleti műveinél, Cicero szónoklatait és filozófiai műveit azonban remekműveknek tartotta (Mack 1998; Poel 2005), amelyek érdemesek a részletes, kontextuális elemzésre. Szövegüket viszont nem a humanista filológia módszereivel kommentálta, hanem „metodizálta” őket, ami a bennük foglalt ismeretek tanítására felhasználható kézikönyveket eredményezett (Huppert 1990). Szerkezetüket és gondolati rendjüket szoros fogalmi és terminológiai sémába illesztve analizálta, majd tartalmukat ugyanolyan – lehetőség szerint dichotóm, vagyis kétosztatú – szerkezeti ábrákban foglalta össze, mint tankönyveiben a tudományok rendszerét. Módszerére szemléletes példák a Vergilius *Georgicá*jához írott kommentárjai. Már egy tanítványa, Johann Thomas Freige (1543–1583) felhívta a figyelmet arra, hogy ezek az analízisek azokat a tankönyveket is pótolják valamelyest, amelyeket Ramus nem készített el, így a Vergilius-kommentárok egy fizikatankönyv szerepét töltik be (Ong 1959, 30, 328). Az, hogy Ramus megkísérelte újfajta kommentárba foglalni az antikvitás reprezentatív irodalmi műveit, más színben tünteti fel a törekvéseit. Életműve így egy, a humanista műveltség feladásáról szóló, szerencsétlen végű hanyatlási történet kezdőpontja helyett a hosszú humanista hagyomány megújítási kísérleteként is értékelhető. E nézőpontból tehát nem a klasszikus műveltség felszámolója, hanem a humanista erudíció új, a praktikus szakértelmiség körében is életképes válfajának kifejlesztője volt.

Apácai Csere Jánosra nemcsak a tankönyvíró, hanem az antik szövegeket kommentáló Ramus is hatott. Amikor Németalföldről hazatérve Gyulafehérvárott poétikaprofesszorként kezdett tanítani, valóban poétai művet magyarázott, épp a *Georgicát*, csakhogy fizikát, asztronómiát, geográfiát fejtett ki belőle.¹³ Magyarázataihoz az ötletet és az anyagot is Ramus kommentárjai szolgáltatták. Az így előadható tananyag jellegét jól szemlélteti egy 17. századi erdélyi diákjegyzet, a *Georgica* fordítása. Amikor Vergilius bonyolult csillagászati metaforákkal ékesítve beszél arról, hogy mikor kell az őszi búzát elvetni, a fordítás az antik mitológia csillagnevei helyett a közkeletű

¹³ Ezt egy diákjának, a később az erdélyi kancellári székbe emelkedett Bethlen Miklósnak (1642–1716) az önéletírásából tudjuk: Bethlen 1955, I/161.

magyar elnevezéseket használja, majd praktikus módon a csillagászati számítás végeredményét is közli: Mindszent havának 23. napja után, vagyis október közepén jön el az alkalmas idő. A diákjegyzet alábbi részletében dőlt betűs szedéssel jelöltük meg mindazt, ami *nem* a vergiliusi szöveghely fordítása, hanem annak értelmezése, magyarázata (Erdélyi 1993, 191–192; vö. Borzsák–Kecskeméti 1993, 45):

„At si triticeam in messem robustaque farra
exercebis humum solisque instabis aristas,
ante tibi **Eoae Atlantides**¹⁴ abscondantur
Cnosiaque ardentis decedat stella **Coronae**,¹⁵
debita quam sulcis committas semina quamque
inuitae properes anni spem credere terrae.”

(Georgica 1, 219–224)

„De ha a búza és egyéb kalászos gabonának kedvéért míveled a földet, és csak a kalászos gabonának örülsz, először megvárd azt az időt, hogy a **Fias tyúk hajnalban napenyészet felé** lemenjen, *mikor reggel a nap felkél*, és a ragyogó **Ariadné** csillaga és **koronája** is (*e 9 constat*) a *napnak sugári alól kitessék (mely nagyon észak felé) id est elmúlják Mindszent havának 23dik napja*, és az után vesd a földben a te magodat, hogysem mint életednek jövődöbeli reményét földben temessed.”

A tankönyvek írása és használata mellett az ismeretek fordításba és kommentárba foglalt kifejtése is még igen sokáig használatos technika maradt. Az 1830-ban, Kazinczy, Kis János, Kisfaludy Sándor és Károly, Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály és más magyar költők, írók mellett akadémiussá választott irodalomtörténész, Toldy Ferenc (1805–1875, eredeti professziójára nézve orvosdoktor) tette először közzé annak a Mária Terézia által elvetett, 1771. évi, pozsonyi akadémiaalapítási tervzetnek a dokumentumait, amely többek között régi (azaz antik) és újabb európai szerzők magyar fordítását, a fordítási szabályok kidolgozását és egy szótár elkészítését vette volna programjára (Toldy 1871, 95–96). Bessenyei György (1747–1811) a 19. század első éveiben fogalmazott röpiratot („Beszéd az országnak tárgyárul”),¹⁶ amely szerint

„[e]gy tizenkét személyből álló Akadémiát [kellene] fel állítani, kiket tsak azért fizetnének, hogy Deákot, Frantziát, Németet, Görögöt fordítsanak Ma-

¹⁴ Eoae Atlantides: Atlas-lányok, a Pleiades (Fiastyúk) csillagkép.

¹⁵ Gnosia Coronae: a legfényesebb csillag a Corona Borealis csillagképben (Ariadné Dionüszoszsal kötött házasságának menyegzői diadémjában), nevét a gnosisi királylányról kapta (Knosszosz Ariadné apjának, Minosz krétai királynak volt a székvárosa).

¹⁶ Az 1801–1803 közötti keletkezésének tekintett mű két alkalommal is napvilágot látott a *Tudományos Gyűjteményben* (1817/12, 1823/1); lásd Belohorszky 1934; Zsoldos 1935. Idézve Belohorszky kéziratból készült átirata alapján (297).

gyarra, és könyveinket szaporítsák <szüntelen>, többet tenne az ország elméjének fénynyére, mint ezer iskola, mellyel tsak az utat mutattyák meg mere meny s azzal ot hagynak magadra.”

Kazinczy kufsteini fogolytársa, Verseyhy Ferenc (1757–1822) 1810 körül állított össze tervezetet egy tudós társaságról, amelynek feladata a magyar grammatika és magyar szótár megírása mellett fordítások készítése és kiadása lett volna: „Mindenik tag egy régi klasszikus mellett egy újat is fordítson, mely amavval egy és ugyanazon mester-séghez vagy tudományhoz tartozik.” A tervezetben megmutatkozó felfogás archaikus; az ókori klasszikusok olvasásából tudományos igazságokat kell nyerni:

„Minden fordításnál jegyezze ki a Tudós Társaság az idegen klasszikusoknak ama principiumait, vélekedéseit és oktatásait, melyeknek hasznát a mostani időkben is kivált a magyar klímában nemzetünk nem veheti. [...] sok oktatás találhatik Vergilius *Georgicáiban*, melyek a mi klímánkban károkat szülnének inkább, mintsem hasznokat.” (Verseyhy 1982–1987, II/91–92)

A *Georgicából* származó mezőgazdasági tudnivalókat tehát a jegyzetben át is kell rostálni; mivel az olvasók praktikus kézikönyvként fogják kézbe venni, szükség van a hibás agrár szakismeretek kiigazítására. Mire gondolhatott Verseyhy? Például arra, hogy az őszi búza elvetésének időpontja Magyarországon jó egy hónappal korábban van, mint ahogyan a római polgárháborúk földhöz juttatott veteránjainak kellett vetniük Vergilius birtoka közelében, Nápoly környékén. Pethe Ferenc (1763–1832) mezőgazdász szakember szerint: „ha az őszi rendesen jár, september’ közepétől october’ közepéig az őszi vetés’ ideje tsaknem törvény szerint van kiszabva” (Pethe 1805–1814, I/431). Az Akadémia tagjává 1830-ban megválasztott Balásházy János (1797–1857) szerint az őszi búza vetési ideje szeptember elején kezdődik, s a korai és középidéjű vetések szoktak jobban sikerülni (Balásházy 1838, II/111).

Ezek az apró jelzések az antik szövegekben közölt információk helytálló vagy kiigazítandó voltáról tulajdonképpen felbecsülhetetlen értékűek. Tudatosítani kell ugyanis, hogy ahogyan a klasszikus humanizmus, úgy a ráfizmus sem jelentette az empirikus tudomány kezdetét. A praktikus felhasználhatóságra célzó pedagógiai reform sem termelt ki új tapasztalati tényeket vagy ismereti elemeket: még mindig az antik szövegekből leszűrt humanista könyvműveltség volt a tudás anyaga, csupán annak rendszerezési és bemutatási módja változott meg. Továbbra is könyvről könyvre öröklődtek a soha senki által nem ellenőrzött, hanem készpénzként elfogadott információk. Például minden humanista kiadója látta és helybenhagyta azt az id. Plinius természettörténeti enciklopédiájában olvasható közlést az elefántról, hogy kizárólag akkor száll hajóra, ha előtte esküvel fogadják neki, hogy ugyanabba a kikötőbe vissza is szállítják. A ráfizta rendszerezésekbe, például Alstedébe ugyancsak átkerült az adat, s így Apácai Cserénél is olvasható:

Nat. hist. 8, 1, 3.: „Alienae quoque religionis intellectu creduntur maria transi-turi non ante naves conscendere quam invitati rectoris iureiurando de reditu...”

Alsted 13, 6, 5, 2.: „Transituri maria, naves ante non conscendunt, quam rec-tores de reditu ipsos reddant certiores iureiurando.” (Alsted 1630, 751.)

Apácai Csere 7, 39, 1.: „Tengeren kelletvén általmenni, a hajóba addig nem szállnak, míg az ő igazgatóik esküvéssel meg nem erősítik, hogy ismét visz-szajőnek.” (Apáczai 1959, 234)

A tudományos adatok körét csakugyan új, eredeti elemekkel gazdagító tudósok, többnyire a természettudományok kísérletező képviselői nemigen működtek a ko-rabeli Európa egyetemein: vagy saját birtokaikon, vagy főúri, fejedelmi udvarok-ban állították fel laboratóriumait, megfigyelőállomásaikat, az – ahogyan Kis János fogalmazott – „egy bizonyos módon helyezettett és metszett üvegek”-et, s ott találtak érdeklődő társakra, akikkel tapasztalataikat megoszthatták. Francis Bacon (1561–1626) a maga birtokán kísérletezett, asztronómiai megfigyelés, mérés és számítás helyett azonban csak spekulatív kozmológiát állított fel. Tycho Brahe (1546–1601) a csupán gimnáziumnak otthont adó Augsburgban rendezte be első obszervatóriumát, majd egy néptelen dán szigeten épített csillagvizsgálót; fel-jegyzéseinek örököse, Johannes Kepler (1571–1630) a prágai császári udvar, majd főúri támogatók matematikusa és csillagásza, nem utolsósorban asztrológusa lett; Galileo Galilei (1564–1642) a toszkán nagyherceg udvarában fejthette ki helio-centrikus meggyőződését. A racionalizmus legfeszesebb gondolati rendszere, René Descartes-é (1596–1650) is minden egyetemi közegetől távol formálódott ki. Az egyetemes emberi tudást előremozdító tudóselit által hitelesített szakismeret és az egyetemi törzsanyag tehát távolodott egymástól. (Természetesen más életpályák is előfordulnak, így Isaac Newtoné [1643–1727], a cambridge-i Trinity College taná-ráé.) A felvilágosodás projektje felfogható úgy, mint jelentős részt az egyetemi vilá-gon kívül s részben azzal szemben megteremtődött megfontolások szélesebb körű ismertté tétele, népszerűsítése.

Végül ezekből a főként természettudományi alapú felismerésekből vált az a fajta tudás, amelyet Kis János különösen megdicsért:

„azok a’ tsudálkozásra méltó nagy és sok jobbítások, mellyek a’ mi időnkben a’ Manufacturák körül, a’ Mechanicában, a’ Chemiában és minden nyereség-hajtó efféle foglalatosságokban tétettek, valljon nem azok a’ nagy tudósok’ fáradhatatlan szorgalmának, nyomozásának és találmányának gyümöltse-e, kik talentomaikat a’ föld’ termékeinek szaporítására, az emberi kéz’ mun-kájának könnyebbitésére, szebb portékáknak kisebb árron készítésére, vagy olyan eszközök’ kigondolására fordították, mellyek által a’ veszedelemmel, vagy nagy vesződséggel járó foglalatosságok bátorságosabban és könnyebben vitethetnek véghez.” (Kis 1825b, 16)

Az ipari forradalom korában a nemzeteterősítés, a nemzetfejlesztés valóban efféle utilitarisztikus működést kívánt meg. Az intellektuális tevékenységnek a közösség által belátható fontosságú haszonhoz, a társadalmi vagy a gazdasági élet közvetlenül érzékelhető javulásához kellett elvezetnie.

Bessenyei György akadémiai tervezete nyomatékosan figyelmezteti minden korok tudósait: „Úgy kellene írni, hogy mikor szakaszodat végig olvassák ezt mondanák rá: *Be hamar el végzi: és nem azt, hogy van-e még sok hátra*” (Belohorszky 1934, 297). Nehéz dolog ennek a kíváncságnak megfelelni, de most már csakugyan nincs sok hátra. Csak arra a kérdésre szeretnék még felelni: mi lett mindeközben a humán tudományokkal?

Abban az időben, a 19. század első felében, amikor a kísérletes természettudományok számára a korábbi, a könyvműveltségben öröklődő ismeretek ellenőrzése, megrostálása és új felismerésekkel való kiegészítése volt a napirenden, a kultúrában hasonló folyamat ment végbe. A humanizmus hagyománykövető, imitációelvű klasszicizmusát olyan elvárások váltották fel, amelyek az alkotástól kreatív eredetiséget igényeltek, a művek befogadása során pedig új, katartikus lelki és érzelmi élményekben kívántak osztozni. Létrejött az irodalom a ma ismert formájában: a posztromantikus irodalom (Kecskeméti 2014). A korábban uralkodó imitációelv normatívan megkívánt, szellemi és erkölcsi épülést biztosító haszonelvűséggel járt együtt, míg az új irodalom a személyiség szabad önkifejezésének lehetőségét, az egyéni és a közösségi értékválasztásokat és az azokat kísérő érzelmi kapcsolódásokat kínálja fel.

Ebből a szempontból nem Vergilius mezőgazdasági tankölteményének, hanem a trójai hősök menekülését és itáliai honfoglaló harcait bemutató eposzának lesz nagy jelentősége. Amikor Baróti Szabó Dávid (1739–1819) *Aeneis*-fordításának második kötete megjelent (1813), ódával üdvözölte azt a budai Tabánban élő papköltő, Virág Benedek (1754–1830), aki – Kis János Széchenyinek tett 1827. évi javaslata szerint – bizonyosan a tudós társaság tagjává vált volna maga is (Szász 1880, 253), ha megéri annak megalakulását. Virág ódája szerint az antik hősök már egészen meghonosodtak nálunk:

„...Énéás, Tiberistől a’ Duna, ’s Zsitva
Áldott partyaihoz jutván, [...]
Látta nagy Árpádnak villám kardokra, ’s lovakra
Szült fiait, ’s őket meg kezdte szeretni”,

s a magyarok is

„Bal sorsát [...]
Megszánták, emlékezvén a’ régi üdökre,
Mellyekben magok is, bújosván szerte, hasonló
Ínséget tűrtek, míg e’ szép földre jutottak.”

(Vergilius 1813, VI–VII.)

A száz éve született néhai akadémikustársunk, Tarnai Andor (1925–1994) szerint Baróti Szabó *Aeneisének* hatására jött létre „a magyar honfoglalási eposz, de az egész romantikus magyar epika elképzelhetetlen nélküle; Vörösmarty és Arany költői nyelvében számos eleme él tovább” (Keresztury–Tarnai 1952, 89).¹⁷ Ezek pedig a nemzeti történelemszemléletnek, a magyar kulturális identitásnak ma is az alaprétegei.

Összefoglalva: a természettudományok gyakorlati hasznai, a fizikai, kémiai, műszaki, orvosi találmányok, amint láttuk, a nemzeterősítés, a nemzetfejlesztés fontos tényezői lettek. Aminek az előfeltétele az volt (ma is az), hogy a humán tudományok pedig megteremtsék magát a nemzetet, létrehozzák annak közösségi tudását, identitását, kulturális emlékezetét. Mindkét folyamat a Magyar Tudományos Akadémia ösztönzésére és meghatározó irányításával ment végbe a 19. század során. Ez a mi példánk és távlatunk arra, hogy a természet- és élettudományok meg a bölcsészeti- és társadalomtudományok, s mindegyiknek a praktikus alkalmazásokon munkálkodó tagjai éppúgy, mint az elvi alapvetéseket kimunkálók, egyaránt az emberhez méltó lét feltételeit teremtik meg. Az Akadémiának ma is valamennyit kölcsönös egymásrautaltságukban és elválaszthatatlanságukban, osztatlan egésként kell képviselnie.

Irodalomjegyzék

- Alsted, Johann Heinrich (1630). *Encyclopaedia septem tomis distincta*. Herborn.
- Apáczai Csere János (1959). *Magyar encyclopaedia*. Szerk., tan. Bán Imre. Jegyz. Gyenis Vilmos. Az előszót ford. Rájnis József. Magyar klasszikusok. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Arany János (1963). *Prózai művek 3. Glosszák, szerkesztői üzenetek, szerkesztői megjegyzések, előfizetési felhívások*. Szerk. Németh G. Béla. Arany János összes művei 12. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Balásházy János (1838). *A' háztartás' és mezei gazdaság' tudománya*, 2. Debrecen: Tóth Lajos Nyomdája.
- Balázs Péter – Penke Olga (2012). „Montesquieu műveinek és gondolatainak fogadtatása a 18. század végétől napjainkig Magyarországon”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 116/1, 3–21.
- Bán Imre (1958). *Apáczai Csere János*. Irodalomtörténeti könyvtár 2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Baranyai Zoltán (1920). „Első Montesquieu-fordításaink”. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 44, 3–10.
- Belohorszky Ferenc (1934). „Bessenyei György »Beszéd az országnak tárgyáról« c. kéziratosa munkája.” *Irodalomtörténeti Közlemények* 44, 291–298.
- Bene Sándor (2012). „Rimay vindicatus (Rimay János Justus Lipsius-hoz írott leveléről)”. In: Kecskeméti Gábor – Tasi Réka, szerk. *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28*. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 139–188.

¹⁷ Ez a Baróti Szabó fordításának második kötetét köszöntő Virág ódájára éppúgy igaz. A hexameterbe jól illő „nagy Árpád” jelzős szintagma triviális lesz Vörösmarty a Magyar Tudós Társaság megalapításával egyidős *Zalán futásában* (1, 569; 10, 273; 10, 347). Virág ódájának további jellegzetes kifejezései közül most egyedül a „villám kardok”-hoz lásd például Vörösmarty hőskölteményében: 1, 770 („Messze kicseng a' kard, 's villámvasa fénylik az éjben”); 3, 348 („Mint a' villámé, tündöklék fénye vasadnak”); 7, 786 („szikrázék villámló kardja”); 8, 148 („És oda villámlott, oda csattant kardja legottan”); 8, 252 („Rá zúg, 's villámló karddal megvágja sisakját”); 8, 484 („Jer te is, és villámkardoddal nyisd meg az utat”); 8, 517 („villámkardját csattogva lenyujtá”); 10, 176 („'S mint az öll villám ragyogott markában aczéla”); 10, 264–265 („a' fényes aczélhegy / Messze kivillámlik, haragos szikrái lehullván”) stb.

- Bene Sándor (2024). „Bevezetés”. In: Bene Sándor, szerk. *Magyar sztoikusok: Tanulmányok az újsztoicizmus magyarországi történetéről*. Budapest: Gondolat Kiadó, 7–14.
- Bethlen Miklós (1955). *Bethlen Miklós Önéletírása*. Szerk. V. Windisch Éva. Előszó Tolnai Gábor (2 köt. *Magyar századok*). Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Borzsák István – Kecskeméti Gábor, szerk. (1993). *Régi magyar iskolai Georgica-fordítás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 199. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Bozzay Réka – Ladányi Sándor (2007). *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15. Budapest: ELTE Levéltára.
- Csóka J. Lajos (1942). „A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században.” *A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola Évkönyve* sz. n., 3–59.
- Erdélyi Lujza (1993). „Kéziratos diákjegyzet az 1670-es évekből”. Kiad. Erdélyi Lujza. In: Kecskeméti Gábor, szerk. *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*. Régi magyar prózai emlékek 10. Budapest: Balassi Kiadó, 151–192.
- Farrington, Melinda (2022). „Ong’s Ramus: Origins and Implications of the Decline of Agonistic Practice”. *Western Journal of Communication* 86/5, 716–733.
- Feingold, Mordechai – Freedman, Joseph S. – Rother, Wolfgang, szerk. (2001). *The Influence of Petrus Ramus: Studies in Sixteenth and Seventeenth Century Philosophy and Sciences*. Schwabe Philosophica 1. Basel: Schwabe.
- Forgách Mihály (1970). *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*. Kiad. Stoll Béla. Ford. Pirnát Antal. Jegyz. V. Kovács Sándor. Az életrajzot írta Komlós Tibor. Bibliográfia Varga Imre. Tan., szerk. Klaniczay Tibor. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet.
- Fórizs Gergely – Kertész Botond – Vadera Gábor, szerk. (2021). *Egyház – irodalom – tudomány: Kis János (1770–1846)*. Evangélikus Gyűjteményi kiadványok: új sorozat, B/3. Budapest: Reciti–Evangélikus Országos Gyűjtemény.
- Földi András (2021). „Homérosz és Ulpianus: Néhány adalék az európai tudományosság paradigmaváltásainak történetéhez”. In: Somssich Réka, szerk. *Ratio et mensura: Studia M. Király dedicata*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 87–96.
- Freedman, Joseph S. (1993). „The Diffusion of the Writings of Petrus Ramus in Central Europe, c. 1570–c. 1630.” *Renaissance Quarterly* 46/1, 98–152.
- Friedrich, Arnd (1983). *Die Gelehrtschulen in Marburg, Kassel und Korbach zwischen Melanchthonianismus und Ramismus in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte 47. Darmstadt–Marburg: Selbstverlag der Hessischen Historischen Kommission Darmstadt und der Historischen Kommission für Hessen.
- Gibbs, Lee W. (1972). „William Ames’s Technometry”. *Journal of the History of Ideas* 33/4, 615–624.
- Goulding, Robert (2010). *Defending Hypatia: Ramus, Savile, and the Renaissance Rediscovery of Mathematical History*. Archimedes: New Studies in the History and Philosophy of Science and Technology 25. Dordrecht: Springer.
- Grafton, Anthony T. (1975). „Joseph Scaliger and Historical Chronology: The Rise and Fall of a Discipline”. *History and Theory* 14/2, 156–185.
- Grafton, Anthony (1983). *Joseph Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship 1. Textual Criticism and Exegesis*. Oxford–Warburg Studies. Oxford: Clarendon Press.
- Grafton, Anthony (1985). „Renaissance Readers and Ancient Texts: Comments on Some Commentaries”. *Renaissance Quarterly* 38, 615–649.
- Grafton, Anthony (1993). *Joseph Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship 2. Historical Chronology*. Oxford–Warburg Studies. Oxford: Clarendon Press.
- Henderson, Judith Rice (2005). „Professors of Eloquence and Philosophy: Muret in Two Parisian Controversies”. In: Meerhoff, Kees – Moisan, Jean-Claude – Magnien, Michel, szerk. *Autour de Ramus: Le Combat*. Colloques, congrès et conférences sur la Renaissance 46. Paris: Honoré Champion, 341–389.
- Hotson, Howard (2000). *Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation, and Universal Reform*. Oxford: Clarendon Press.

- Hotson, Howard (2007). *Commonplace Learning: Ramism and Its German Ramifications, 1543–1630*. Oxford: Oxford University Press.
- Hotson, Howard (2009). „Ramizmus: egy irodalmi és pedagógiai mozgalom technológiai, vallási, politikai és társadalmi dimenziói”. Ford. Zászkaliczky Márton. *Helikon* 55, 116–141.
- Hotson, Howard (2020). *The Reformation of Common Learning: Post-Ramist Method and the Reception of the New Philosophy, 1618–c. 1670*. Oxford–Warburg Studies. Oxford: Oxford University Press.
- Huppert, George (1990). „Peter Ramus: The Humanist as Philosophe”. *Modern Language Quarterly* 51, 208–223.
- Kecskeméti Gábor (2007). „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján. Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok. Budapest: Universitas Kiadó.
- Kecskeméti Gábor (2012). „A humanista filológiai hagyomány és Magyarország”. In: Kecskeméti Gábor – Tasi Réka, szerk. *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28*. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 13–51.
- Kecskeméti Gábor (2014). „Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 118, 747–783.
- Kecskeméti Gábor (2018). „A nyugat-európai akadémiai tanulmányok és a magyarországi ráimizmus”. *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények* 9/3, 25–50. <https://doi.org/10.29116/gerundium/2018/3/3>.
- Kecskeméti Gábor (2019). „A ráimizmus Magyarországon és Erdélyben”. *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények* 10/3–4, 65–83. <https://doi.org/10.29116/10.29116/gerundium/2019/3-4/4>.
- Keresztury Dezső – Tarnai Andor (1952). „Batsányi és Baróti Szabó”. *Irodalomtörténet* 40, 69–93.
- Kis János (1825a). „Mi segíti elő a’ tudományok’ és szép mesterségek’ virágzását?” *Felső Magyar Országai Minerva* 1/2, 155–157.
- Kis János (1825b). „Mi serkentheti a’ nemzeteket a’ tudományok’ és szép mesterségek’ elősegítésére?” *Tudományos Gyűjtemény* 9/11, 9–17.
- Klaniczay Tibor (2001). „Az arisztokrácia és Justus Lipsius politikai gondolkodása”. In: Klaniczay Tibor. *Stílus, nemzet és civilizáció*. Szerk. Klaniczay Gábor – Kőszeghy Péter. Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok 4. Budapest: Balassi Kiadó, 236–249.
- Knight, Sarah – Wilson, Emma Annette, szerk. (2019). *The European Contexts of Ramism*. Late Medieval and Early Modern Studies 27. Turnhout: Brepols.
- Kosáry Domokos (1979). „Akadémiai tervek a 18. századi Magyarországon”. *Történelmi Szemle* 22/2, 341–354.
- Land, J[an] P[ieter] N[icolaas] (1878). „Philosophy in the Dutch Universities”. *Mind* 3/9, 87–104.
- Lipsius, Justus (1593). „Epistolarum centuria prima”. In: Justus Lipsius. *Epistolarum centuriae duae*. London, 1593, 1–120.
- Mack, Peter (1998). „Ramus Reading: The Commentaries on Cicero’s Consular Orations and Vergil’s Eclogues and Georgics”. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 61/1, 111–141.
- Meerhoff, Kees (1986). *Rhétorique et poétique au XVIe siècle en France: Du Bellay, Ramus et les autres*. Studies in Medieval and Reformation Thought 36. Leiden: Brill.
- Meerhoff, Kees (2006). „Bartholomew Keckermann and the Anti-Ramist Tradition at Heidelberg”. In: Strohm, Christoph – Freedman, Joseph S. – Selderhuis, Herman J., szerk. *Späthumanismus und reformierte Konfession. Theologie, Jurisprudenz und Philosophie in Heidelberg an der Wende zum 17. Jahrhundert*. Spätmittelalter und Reformation, N. R. 31. Tübingen: Mohr Siebeck, 169–206.
- Meerhoff, Kees – Moisan, Jean-Claude, szerk. (1997). *Autour de Ramus: Texte, théorie, commentaire*. Québec: Nuit Blanche.
- Meerhoff, Kees – Moisan, Jean-Claude – Magnien, Michel, szerk. (2005). *Autour de Ramus: Le Combat*. Colloques, congrès et conférences sur la Renaissance 46. Paris: Honoré Champion.
- Meter, Jan Hendrik (1984). *The Literary Theories of Daniel Heinsius: A Study of the Development and Background of His Views on Literary Theory and Criticism During the Period from 1602 to 1612*. *Respublica literaria Neerlandica* 6. Assen: Van Gorcum.

- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat (1825). „Minő indító okoknál fogva kell ösztönöztetnünk a 'Tudományok' művelésére?” *Felső Magyar Országai Minerva* 1/1, 1–4.
- Ong, Walter J. (1958). *Ramus and Talon Inventory: A Short-Title Inventory of the Published Works of Peter Ramus (1515–1572) and of Omer Talon (ca. 1510–1562) in Their Original and in Their Various Altered Forms*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ong, Walter J. (1959). *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue. From the Art of Discourse to the Art of Reason*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Otterspeer, Willem (2001). „The University of Leiden: An Eclectic Institution”. *Early Science and Medicine* 6/4, 324–333.
- Pethe Ferenc (1805–1814). *Pallérozott mezei gazdaság, 1–3 köt.* Sopron–Pozsony–Bécs: Szísz Antal Jó'sef.
- Poel, Marc van der (2005). „The Dispute between Ramus and Turnebus on Cicero's Orations on the Agrarian Law”. In: Meerhoff, Kees – Moisan, Jean-Claude – Magnien, Michel, szerk. *Autour de Ramus: Le Combat*. Colloques, congrès et conférences sur la Renaissance 46. Paris: Honoré Champion, 323–339.
- Ramis Barceló, Rafael (2015). *Petrus Ramus y el Derecho: Los juristas ramistas del siglo XVI*. Historia del derecho 40. Madrid: Universidad Carlos III de Madrid–Editorial Dykinson.
- Reid, Steven J. – Wilson, Emma Annette, szerk. (2011). *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts: Ramism in Britain and the Wider World*. Farnham: Ashgate.
- Rigoulot, Robert B. (2006). „Petrus Ramus (1515–1572)”. In: Conway, Megan, szerk. *Sixteenth-Century French Writers*. Dictionary of Literary Biography 327. Detroit: Gale, 227–233.
- Spies, Marijke (1995). „Amsterdam School-Orations from the Second Half of the Seventeenth Century”. *Lias* 22, 99–118.
- Sprunger, Keith L. (1968). „Technometria: A Prologue to Puritan Theology”. *Journal of the History of Ideas* 29/1, 115–122.
- Szász Károly (1880). *Gróf Széchenyi István és az Akadémia megalapítása*. Budapest: MTA.
- Széchenyi István (1842). *A' magyar Academia körül*. Pest: Trattner–Károlyi.
- Székely Júlia Anna (1982). „Justus Lipsius ismeretlen levelezőpartnere: Koppay György”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 86/5–6, 649–652.
- Szentpéteri Márton (2008). *Egyetemes tudomány Erdélyben: Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*. Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok. Budapest: Universitas Kiadó.
- Thaisz András – Petrózai Trattner Mátyás (1825). „Jelentés a' Tudományos Gyűjteménynek 1826-dik esztendei Folytatásáról”. *Tudományos Gyűjtemény* 9/11, 118–127.
- Toldy Ferenc (1871). „Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt”. In: Toldy Ferenc. *Újabb adalékok a régibb magyar irodalomtörténethez*. Pest: Eggenberger, 78–124.
- Vergilius Maro, Publius (1813). *Énéisse, II. kötet, VI–XII. ének, és az eklogák*. Ford. Baróti Szabó Dávid. Pest: Trattner.
- Verseghy Ferenc (1982–1987). *Verseghy Ferenc kiadatlan írásai*. Szerk. Szurmay Ernő. Kiad. (I–II) Deme Zoltán, (III) Fried István. Szolnok: Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár.
- Zsoldos Jenő (1935). „Bessenyei »Beszéd az országnak tárgyarúl« c. művének első nyomtatott szövege”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 45/1, 86–87.